

jem se vodila parnica, riješit će čitavo pitanje. Prema tome, ako su Rusin i Slavac presuđivali u sporu između Miroslava odnosno Tugarana i Petra Crnog, onda je potpuno irelevantno, da li su oni pritom nosili titulu rex, iudex ili morsticus. Dakle, terminološki i kronološki kriterij moglo se odavno napustiti kao manje bitan u ovoj diskusiji. Barada je doduše, mogao tvrditi u zaključku, da »otpada tvrdnja, da bi Rusin i Slavac pripadali 60-tim ili 70-tim godinama XI. stoljeća« (217), ali mu nije uspjelo pokazati »slabe strane teze o Slavcu«, t. j., kako on kaže, »one Karamana i njegovih pregrijevača« (217).

N. Klaić

JADRAN FERLUGA, VIZANTISKA UPRAVA U DALMACIJI. POSEBNA
IZDANJA SAN 6, 1957, str. 169.

Već se odvana osjećala potreba za djelom u kojem bi se monografski obradila povijest Dalmacije u doba kad je ona priznavala vlast Bizanta. Taj nedostatak dosadašnje literature ispunio je u potpunosti J. Ferluga, pristupajući rješavanju tog problema sa stanovišta bizantske uprave uopće. Razdoblje se bizantske Dalmacije ne može razumjeti bez poznavanja i bizantske povijesti i uprave. F. pristupa radu vrlo savjesno, osvjetljava svoje rezultate brojnim primjerima i potkrepljuje ih dokumentacijom. Ali, upravo ta velika prednost ovog rada uzrokovala je i jedan propust. Iz bojazni da ne upadne u pogreške starije historiografije — koja nije vidjela bizantski utjecaj u razvoju dalmatinskih gradova — on je prešao u drugu krajnost. Iako je u dosadašnjoj literaturi i genetički i tipološki ova grupa gradova na Jadranu opravdano svrstana među mediteranske odnosno južnoevropske gradove, F. je taj razvoj zasijenio sjajnom slikom bizantske uprave, koja je jedva dodirнула stvarni život gradova.

Ne bih se dakle usudila pripisivati starijoj historiografiji »metodološku grešku« samo zbog toga što se u njoj često odvaja »uprava u Dalmaciji od vizantiske provincijske uprave uopšte« (4); niti bih smatrala metodološkom greškom činjenicu da je dosad »uprava promatrana samo kao jedan od problema — i to kao jedan od sporednih« (4). Autor, ocjenjujući stariju literaturu, osobito hvali »visoke kritičke kvalitete« Šišićeve Povijesti, ali mu nalazi i »osnovnu zamerku« u tome što »nije sa dovoljno kritičnosti pristupio razmatranju i analiziranju odnosa hrvatskih kraljeva prema dalmatinskim gradovima, ukoliko se ovi odnosi tiču upravnih pitanja« (5). »Nedovoljna kritičnost« mogla je kod Šišića, kao i kod svakog historičara proistjeći iz neispravnog odnosa prema samim izvorima. Premda je ponekad Šišić branio i sumnjive isprave kao autentične, ipak je on u tom pogledu išao dalje od Račkoga i sam upozoravao na neke falsifikate. Međutim, ne može mu se predbaciti da je mimoišao isprave koje nisu išle u prilog njegovu mišljenju. Ferluginoj su pažnji naprotiv izmakle neke isprave prema kojima je, upravo zbog njihove važnosti za autorovo dokazivanje, nužno trebao zauzeti stav. Nigdje se na pr. ne poziva na ispravu bana Stjepana iz 1042, iako je to jedina isprava u kojoj hrvatski dostojanstvenik ili uopće vladar nosi titulu protospatharius (F. Rački, Documenta, str. 46). Isprava u ovom obliku nesumnjivo nije autentična, ali i to je trebalo reći. U za-

ključcima o suverenitetu Bizanta nad Dalmacijom u vrijeme predaje Dalmacije Krešimiru IV poziva se *samo* na one isprave Krešimira IV u kojima se doista spominju bizantski carevi, a prelazi preko dviju isprava iz 1069 — jedna od njih je i darovnica za Maun! — u kojima se oni ne spominju. Mogli bismo navesti i druge primjere. Ovakvi primjeri ukazuju na to da se danas ni jedan historičar ne može prihvatiti pisanja bilo koje teme iz razdoblja narodne dinastije, ako prije toga ne provede kritičku analizu svih izvora koji se odnose na obrađivanu temu. U toj je problematici odnos dalmatinskih gradova prema hrvatskim kraljevima jedan od najtežih zadataka, jer je kritička ocjena izvora iz razdoblja Trpimirovića ostala — izuzevši skromnija nastojanja Šišića i dragocjene i uspješne napore V. Novaka — na onom stupnju na kojem ju je ostavio Rački. Zadatak je tako velik da gotovo prelazi snagu pojedinaca, ali ga ipak valja rješavati, jer sadašnja nedovoljna kritička obrada izvora čini, po mom uvjerenju, nepremostivu zapreku ispravnom naučnom radu.

Možda nije manje važan i odnos autora prema historiografiji. F. je vrlo savjesno sakupio i temeljito proučio gotovo čitavu literaturu koja se odnosi na problem bizantske uprave u Dalmaciji ili na bizantsku upravu uopće. Ističem govoto svu literaturu zbog toga, što je katkad izostavljena poneka rasprava, a to se dakako pri obradi tako široke teme može lako dogoditi. Međutim, ponekad iznenađuje stav, koji F. zauzima pri ocjeni nekih radova i rezultata. Osobito se to osjeća u njegovu odnosu prema Baradinim rezultatima. Ide na pr. tako daleko da, ne navodeći uopće Baradinu raspravu o »Dinastičkom pitanju u Hrvatskoj XI. stoljeća«, odbacuje njegovu, po mom uvjerenju pravilno, rješenje problema god. 1000 kratkim pozivom na Šišića, na koga se, kako kaže, u tom pitanju »oslanja« (89, bilj. 20). Isto tako nastoji Šišićevim neispravnim rješenjem postanka dubrovačke nadbiskupije pobiti bez obrazloženja Baradino mišljenje (91, bilj. 26), a njegovo tumačenje pluralnog oblika Dalmatiae, arum nadomješta svojim ne baš jasnim zaključcima (76, bilj. 36).

Prateći u I pogl. »Upravu Dalmacije u ranovizantisko doba« (7—27), autor je posve razumljivo pošao od prikaza kasnorimskog upravnog sistema i na njemu se dosta zadržao, iako mu oskudni materijal nije dopustio da utvrdi stvarno stanje (21). Ništa bolja nije situacija niti u VI i VII. st. Iz tog se razdoblja autor zaustavlja na pitanju uvođenja prokonzulata, koje se pitanje, prema njegovu uvjerenju, ne može riješiti, jer »nema direktnih izvornih podataka o postanku prokonzulata u Dalmaciji« (26). Naslućuje naprotiv »veliku promenu u upravnom razvoju Dalmacije«, ne samo zbog primjene odluka pragmatičke sankcije (28) već i zbog uvođenja novog običaja da se dalmatinski namjesnik bira među najuglednijim ličnostima provincije (3). Kako su se takve promjene zasnivale, prema autoru, i na promjenama u društvenoj strukturi (29), bilo bi vrlo interesantno saznati, na kojoj su se materijalnoj osnovi ti magnati ili nobiles izdigli nad ostalo stanovništvo. Naime, govoreći i na drugom mjestu o ekonomskim prilikama, F. nam ne daje nešto stvarniju sliku gospodarskih odnosa. Pretpostavlja, da je »u Dalmaciji moralo biti mnogo poseda u rukama crkve, ali je svakako i broj magnata bio prilično velik, a njihova privredna moć, zasnovana na veleposedima, značajna« (39). Ako materijalno stanje potvrđuje »njihova politička snaga« (39), onda je takvu tvrdnju trebalo osvijetliti bar nekim primjerom.

S neobičnim prijedlogom pristupa F. rješavanju problema vrhovne civilne i upravne vlasti u vrijeme provale Slavena. On predlaže da se ponovo pristupi »rešenju toga pitanja ali s tim da se izvora ne pridržavamo ropski, jer za svaku tvrdnju ima samo jedan podatak, pa se, prema tome, ne može na njemu graditi nešto solidno i čvrsto...» (35). Odbacuje prema tome izvore — koji »ako se doslovce protumače, Dalmacija je bila 592. god. pod ilirskim prefektom, a posle toga datuma pod Ravenskim egzarhatom« — i dosadašnja tumačenja i smatra kao najvjerojatnije da je Dalmacija, otkada je postala prokonzularna provincija, bila administrativno nezavisna i da između prokonzula i centralne vlasti nije postojala neka upravna vlast, kao egzarhova u Raveni ili prefektova u Iliriku (37). U to nas nije mogao sasvim uvjeriti.

U drugom poglavlju o »Arhontiji Dalmaciji« (38—67) obrađeno je razdoblje od doseljenja Hrvata do prvih godina vladanja cara Vasilija I, t. j. do vremena kad Dalmacija postaje tema (67). Zbog pomanjkanja izvornog materijala to je razdoblje bilo najteže osvijetliti, pa je zbog toga bio pisac više nego za ostala poglavlja upućen na analogiju. Međutim, ona je isto tako dobro kao i opasno sredstvo u nauci. F. ima potpuno pravo kad razvitak uprave u Dalmaciji promatra s bizantskog stanovišta, no kako se daleko smije ići u toj analogiji? Može li se doista primjer Hersona smatrati tako općenitim da se njegov razvoj promatra kao »jedan od primera na kome se može najbolje videti kako je od gradskih samouprava preko arhontije do teme tekao razvitak ove kao i nekih drugih oblasti« (55)? Nije mi doduše poznat razvitak Hersona, ali slika koju F. daje o njegovu razvitku ne može se jednostavno prenijeti na Dalmaciju. Bez obzira na to kakvu titulu nosi vrhovna svjetovna vlast — u tome ima Dalmacija svoj specificum — ne može se, prema mom uvjerenju, mimoići uloga crkve u ovom razdoblju, koje je prethodilo stvaranju komune. Ta već prvi poznati podatak o Zadru — poslanstvo dux-a Pavla i biskupa Donata — jasno svjedoči o tome da se crkva kao jedan od bitnih elemenata ne može mimoići. Uloga je crkve odnosno njenog najvišeg predstavnika biskupa tako velika da đakon Ivan pri opisu vojne Petra II Orseola daje gotovo uvijek prednost crkvenim dostojanstvenicima. Štoviše, Split je nazvan metropolom Dalmacije bez sumnje zbog toga što je ondje sjedio nadbiskup, koji »sacro infulatus officio cum urbana tam clericorum, quam laicorum multitudine« prima dužda; priora u tom gradu uopće ne spominje. Duždu ide u susret također dubrovački nadbiskup (F. Rački, Documenta, str. 428). A što je pritom najvažnije, opis Ivana đakona ne ostavlja nikakve sumnje u to, ne dočekuju li crkveni dostojanstvenici dužda iz neke uljudnosti: zadarski prior i biskup primaju dužda kao svog gospodara, a krčki se i rapski biskup »cum earum civitatum prioribus« zaklinju »quod iuxta illorum scire et posse deinceps domni Petri ducis fidem servare debuissent« (F. Rački, n. dj., str. 426); u Trogiru je dužd »ab episcopo civibusque sacramentis corroboratus«, dok se splitski i dubrovački nadbiskupi zaklinju također bez svjetovnih glava u gradu. Gledamo li na razvitak gradske autonomije s toga stanovišta, uzimajući u obzir ulogu crkve, ne će nam se činiti tako evidentnom tvrdnja da Zadar treba tokom stoljeća promatrati kao glavni grad Dalmacije. Točno je da je ta uloga bila Zadrú namijenjena, ali se ne može prijeći preko činjenice da je Split uspio početkom X. st., usprkos protivljenju i zadarskog i ninskog biskupa, prisvojiti primat među dalmatinskim biskupima. Svakako je otad u očima suvremenika bio Split »nobilissima et vallida urbs« (Rački, n. dj., str. 426). Iako to suparništvo nije u krajnjoj liniji dovelo do prebaci-

vanja političke vlasti u Split, ipak se ne može mimoći još jedna činjenica, naime, da zadarski prior sve do kraja stoljeća ne nosi titulu koja bi ga kvalificirala kao vrhovnog upravitelja bizantske provincije. Nadalje, i sam F. ističe, pozivajući se na Konstantina Porfirogeneta, da se Dalmacija za Mihajla II »skoro potpuno osamostalila« (64). Carstvo se, nastavlja F., nije doduše odreklo svoje prevlasti na Jadranu, u svojim je službenim spiskovima još uvijek vodilo arhonta Dalmacije (64), ali se dokaz da je on tada doista postojao svodi na nedovoljno siguran trogirski natpis (44). Čini mi se, prema tome, da razvoj gradske autonomije u Dalmaciji do XI. st. nije sličan onome u Hersonu, barem ne u onom obliku u kakvom ga je sam autor prikazao.

Drugo pitanje, koje je za ovo razdoblje Dalmacije nesumnjivo jedno od ključnih, je pitanje njenoga stvarnog opsega. Autor tvrdi, da je »skoro nemoguće tačno utvrditi šta je posle te navale (t. j. avarsko-slavenske; N. K.) od stare provincije Dalmacije ostalo u rukama starosedilaca, Rimljana« (39), pa tom pitanju ne posvećuje gotovo nikakvu pažnju, ali danas, zahvaljujući radovima M. Suića, situacija nije tako beznađna (usp. M. Suić, *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku*, Starohrv. prosvjeta III, 1956). Gradovi ulaze u srednji vijek sa svojim agerom. Za odnose pak na otocima ne može biti mjerodavan Konstantin Porfirogenet, koji među naseljena mjesta ubraja samo ona, u kojima je našao Romane. Niti otoke, koji su u cijelosti, prema istom izvoru, sastavni dio Dalmacije ne možemo zamisliti kao naselja samo romanskog stanovništva. Na Krku su, na pr., bez sumnje od samog početka sjedili i Hrvati, koji su ondje svršetkom X. st., a vjerojatno i prije, imali svoje općine. Pa ipak je čitav taj otok sastavni dio bizantske Dalmacije. Ne uzmu li se u obzir te činjenice, moglo bi se doista misliti da su gradovi bili »zbijeni među gradske zidine« (40). Ako se tvrdi, da su gradovi izgubili »pod pritiskom varvara zemljišne posede u uslovima kada je trgovina mogla biti malog obima« (70) i da su se tada počeli stvarati gradovi kao »male ekonomske jedinice sa relativnom primitivnom privredom« (41), postavlja se pitanje, kako su se u njima mogli izdići kao poseban sloj najvišeg gradskog stanovništva priori i arhonti (59). Nisu li možda pri određivanju glavnog grada teme igrali ulogu drugi momenti, a ne toliko »ekonomska, politička i strategijska važnost« (56) glavnog grada, kao što je to bilo kod Hersona? Da li je i primjer Sardinije mjerodavan? Zadru je vjerojatno u odlučnom času donijela prednost činjenica da je sačuvao kontinuitet, dok to Saloni nije uspjelo. Salonitanci mole bizantskog cara tek dopuštenje da mogu useliti u Dioklecijanovu palaču i uživati jedan dio svog nekadašnjeg teritorija (F. Rački, *Thomas archidiaconus*, *Hist. Salonitana*, str. 33). Premda je danas poznato, da se zadarski ager protezao od Dikla do Bibinja (Suić, n. dj., str. 11), ne bih se usudila tvrditi, kao što to čini F., da je prior Andrija kao član »vladajućeg sloja« raspolagao »velikim zemljišnim posedom, često najplodnijom zemljom, vinogradima pre svega...« (86), jer stvarnu veličinu priorovih vinograda i posjeda ne možemo zasad znati.

Nema razloga sumnjati u F. tvrdnju, izloženu već u posebnoj raspravi, da osnutak teme Dalmacije valja tražiti u prvim godinama vladanja Vasilija I. (Vreme postanka teme Dalmacije, *Zbornik Filoz. fak. III*, Beograd 1955).

U prvom stoljeću postojanja teme interes je F. bio uglavnom usredotočen na pitanje kakav je bio odnos stratega prema slavenskim narodima, kakva je promjena nastala imenovanjem teme i da li je Tomislav dobio na upravu dalmatinske gradove. I u podizanju na temu Dalmacija dobiva uređenje, koje se ondje, za razliku od drugih

tema, odražavalo u tome, što je dobila »carskog funkcionera«, koji je bio »poslušan izvršilac carskih zapovedi...« (71). U vezi s položajem stratega postavlja se pitanje: ako je strateg od Zdeslava dobivao od dalmatinskih gradova samo »ono malo« (76), a prije toga nije ni on, »kao uostalom sve njegove kolege čije su se oblasti ubrajale među zapadne teme, primao platu iz državne kase, nego se izdržavao od običajem određenih prihoda svoje teme« (71), kakva je bila strategova plaća od tog vremena? S druge je strane sigurno da o nekim podavanjima dalmatinskih gradova hrvatskim knezovima ili kraljevima poslije Zdeslava također nema podataka sve do kraja XI. stoljeća. Pozivajući se ponajviše na službene bizantske izvore, F. tvrdi da u vrijeme Tomislava nije došlo ni do kakvog prekida bizantske vlasti u Dalmaciji (81). On se prema tome u tumačenju poznatih riječi iz prerađenih akata crkvenog sabora 925 složio donekle s Kukuljevićem, koji je tvrdio, da consulatu peragente znači coronam obtinente (82). Misleći da se može pozvati na neke, u danas poznatoj formi nesumnjivo neautentične isprave, tumači consulatu peragente: »za vlade, vladajući« (84). Međutim, bizantski službeni izvori, u kojima »niz slučajeva... pokazuje da su se Vizantinci uvek revnosno žurili da zabeleže promene koje su išle u njihovu korist, zadržavajući u spiskovima i one oblasti koje su bili izgubili radi formalnog isticanja svojih prava na njih« (67), ne mogu služiti kao protudokaz općenitom uvjerenju da je Tomislav imao neku zaštitu nad Dalmacijom. Ne može se dakako pretpostaviti niti to, da je nepoznati kompilator saborskih zaključaka, koji je nesumnjivo radio na osnovu autentičnog materijala (vjerojatno negdje u XVI. st.) izmislio upravo tu titulu za Tomislava, kako bi ga u X. st. učinio vladarom i u Dalmaciji. Nije opravdano prevesti »Dalmatiarum finibus«: »u granicama Dalmacije« (84), jer se u istoj rečenici i za Mihajla Viševića kaže »in finibus suis praesidente duce« (Rački, n. dj., str. 187). Prihvatimo li dakle prijedlog F. da se consulatu peragente prevede riječima »za vladanja«, nužno moramo i Dalmaciju uključiti u Tomislavovu državu! Najzad, ne govori li činjenica, da nepoznati kompilator akata upotrebljava za Tomislava titulu consul, koju nije mogao naći ni u jednom izvoru za hrvatske vladare od X. do XVI. st., u prilog mišljenju da je Tomislav, poput Mihajla Viševića nosio titulu prokonzula? Najzad, nije nam jasno, zašto F. ustraje u tvrdnji da Tomislav nije ni u jednom obliku imao političku vlast u Dalmaciji, kad je i on sam, govoreći o karakteru i kompetenciji bizantskih namjesnika vrlo dobro rekao, da su »prokonzuli, kao i kasnije stratezi pa i katapani bili samo počasne titule koje su pripadale zadarskim priorima kao licima koja su stajala na čelu metropole oblasti« (114). Ako je doista prokonzulat počasna titula bez neke stvarne vlasti nad gradovima teme, ne vidim razloga zbog kojeg bi i dalje odbijali misao da je i Tomislav nosio tu titulu! To više, što za takvo rješenje govori i tadašnja situacija u Hrvatskoj i Dalmaciji odnosno na Balkanu uopće. Nije slučaj da je Šišić predaju gradova protumačio posebnom politikom Bizanta prema Hrvatskoj, osobito poslije 923 (Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, 411). Jer i papa pristupa tek tada uređenju crkvenih prilika na čitavoj jadranskoj obali i poziva sve crkvene i svjetovne poglavare u »Skla-voniji« i Dalmaciji (Rački, n. dj., 189). Papa dakako nije mogao pomišljati na to da se metropolija uredi bez pristanka svjetovnih vladara. Zaključci crkvenih sabora svjedoče o toj zajedničkoj akciji svjetovne i crkvene vlasti, bez koje se pitanje metropole nije moglo riješiti. Baš u tome i leži najteži problem hrvatske historije u doba narodne dinastije: u jednom času kad je postignuto i političko jedinstvo s gradovima stvara se metropolija, koja ostaje ipak stoljećima vrhovna crkvena vlast nad hrvat-

skim teritorijem. Ali, postignuto crkveno uređenje nije »odraz snage i značaja gradova« (86), niti znak »popuštanja hrvatskih vladara« (ib.). Gradovi nisu pobijedili »zahvaljujući svojim tradicijama, svom položaju i svojoj ekonomskoj moći« (86), već historijskom pravu, na osnovu kojega je mogla samo salonitanska crkva prisvajati primat. Hrvatski kralj naprotiv ulaže protest (čl. XII sabora 925, F. Rački, n. dj., 129), ali je nemoćan, jer mu biskupi prijete crkvenim kaznama. A to što se ninski biskup Grgur natječe za sam primat među dalmatinskim biskupima, dokaz je ne samo njegove datadašnje moći, nego i sraštavanja dalmatinskih gradova s hrvatskim teritorijem (još od Teodozija) u crkvenom pogledu. Nije bitno, hoćemo li u Tomislavovo vrijeme tražiti i naći neke formalne momente na osnovu kojih bismo mogli stvoriti zaključak o bizantskoj predaji gradova. Kao što titula *dux Dalmatie et Croatiae* koju nose mletački duždevi gotovo 360 godina nije za njih same značila nikakvu stvarnu vlast nad tim zemljama, tako je i Tomislavu titula nakon sabora vjerojatno malo koristila.

Pristupajući, čini se, s neujednačenim kriterijem ocjeni zbivanja potkraj X. i u XI. st. u Dalmaciji, autor zaključuje da je potkraj X. st. vjerojatno došlo do »promjena u pogledu zavisnosti dalmatinske teme od centralne vlasti« (87). Ta promjena se ticala prije svega mletačkog osvojenja Dalmacije g. 1000. F. s potpunim pravom zaključuje da se na osnovu titule *rex Croatiae et Dalmatie*, koju Toma daje Držislavu, ne može zaključiti o nekoj predaji Dalmacije tome kralju. Točno je također, da se »iz samih naziva patricije i eparh... ne vidi da su Držislav ili njegovi neposredni nasljednici upravljali dalmatinskim gradovima« (89). No zar je doista potrebno graditi dokazivanje na formalnim momentima, kad je iz opisa Ivana đakona jasno da je tada vrijedila na Jadranu sila jačega. Prema tome, jednake je vrijednosti i vijest Dandola o tome da je Bizant prepustio Dalmaciju Mlečanima! Čini se dakle da se bez ikakvih formalnih izmjena i podjeljivanja bilo »uprave« ili još više nekog »dominiuma« (90) hrvatski vladar borio s duždem za gradove dalmatinske teme. Nitko ne pita Bizant, pa ni gradovi. Oni sami poručuju duždu, »quod si ipse venire aut exercitum mittere vellet, qui eos Sc(l)avorum severitate liberaret, ipsi et illorum civitates perpetua stabilitate suae suorumque successorum potestati subditos manerent« (Rački, n. dj., str. 425). Prihvatimo li Ferluginu misao da je Bizant neposredno prije vojne dopustio duždu dominium nad Dalmacijom (90), moramo postaviti pitanje po kojem je pravu dužd još prije vojne imao vlast nad Zadrom? Zadar nije, kako kaže F., jedini grad koji je 999 »bio uz Mlečane« (90), već je bio pod vlašću dužda (Rački, n. dj., str. 425). Tu činjenicu valja, prema našem uvjerenju, spojiti sa Samuilovom vojnom do Zadra i povezati je, kako je to već učinio Barada, s promjenom na hrvatskom prijestolju (v. *Dalmatia Superior*, 22).

Već je spomenuto, da F. nije prihvatio Baradino mišljenje niti o događajima g. 1000, niti o stvaranju dubrovačke nadbiskupije. Bio je stoga primoran da zabaci, dakako neosnovano, vijesti Tome o izdvajanju gornjo-dalmatinskih biskupa, a dubrovačkog je nadbiskupa, o kojem govori đakon Ivan (Rački, n. dj., 423), stavio među navodne znakove! Takvim je rješenjem problema ostao dužan odgovor na pitanje kad je nastala dubrovačka nadbiskupija i na čemu se zasnivao poseban položaj Gornje Dalmacije. Negirajući ulogu crkve u osamostaljenju, on štoviše tvrdi, da su dužda Petra II dočekali dubrovački biskup (!) i predstavnici grada (92), što nije točno. Nesumnjivo je točna autorova misao da početkom XI. st. dolazi do razbijanja

ionako labavog jedinstva teme, ali nije jasno izložio, kakav je tada stvarni i pravni odnos nastao među silama na Jadranu. Kakav je na pr. karakter mletačke vlasti? Mleci su, kaže F., tada »učinili prvi krupan korak ka faktičnom preuzimanju vlasti« (93); kvarnerski su otoci »priznavali neposredniju mletačku vlast« (93), jer su Mlečani ondje »obezbedili sebi neposredniju kontrolu...« (94), »dok su Zadar i Split i dalje uživali samoupravu priznavajući, preko mletačkog dužda, vizantinski suverenitet« (94). »Da bi što jače gradove vezali uz se«, nastavlja F., »Mleci su bili primorani da lome gradske samouprave. Tako je došlo do nametanja zakletve vernosti formalno Vizantiji preko mletačkog dužda, a stvarno Mlecima, do plaćanja tributa Mlecima« (102). Da li se zaista može obaveza plaćanja tributa — koji su nesumnjivo plaćali i ostali gradovi — poistovjetiti s »lomljenjem samouprave«? Ima li dokaza da gradovi prije toga nisu plaćali tribut? A zakletvu su vjernosti dali, kako je već naprijed rečeno, gotovo svi dalmatinski gradovi ne tek 1018, nego još g. 1000 — i to ne bizantskom caru, nego duždu. Bizantskog su se cara obećali sjetiti jediño u laudama! Čini se, naime, da je u to vrijeme bizantski suverenitet bio već toliko formalan da se ponekad nije smatralo potrebnim stavljati carevo ime na početak isprava. Prema tome ne smatram kao autor dataciju isprava iz tog razdoblja kao siguran kriterij za rekonstrukciju političkog vrhovništva u gradovima (94—5). Osim toga nedostaje još uvijek kritička analiza isprava bez koje nema i ne može biti ispravne sinteze. Ne bih se dakle još uvijek usudila razlikovati — samo s obzirom na te isprave — tri epohe (prva od 986—1033, druga od 1033—1060 i treća do 1069) u ovom razdoblju povijesti Dalmacije.

U skladu s općim izmjenama u Bizantu, dalmatinska je tema podignuta na katepanat i tada je, prema općenitom mišljenju i naše historiografije i Ferluge samog, prešla pod vlast hrvatskog kralja. Zaključci o takvoj promjeni zasnivaju se na podacima poznate darovnice Krešimira IV izdane u korist samostana sv. Krševana za otok Maun. Iako je već i sam Barada, ne želeći, nažalost, ući u kritiku isprave rekao, da Krešimir IV nije »državopravno« vladao nad Dalmacijom (Barada-Katić-Šidak, Hrvatska povijest, 1941, str. 56), a Hauptmann je sumnjao u formalnu ispravnost darovnice (Podrijetlo hrvatskog plemstva, 106), još do danas nije njena kritička analiza provedena. Ne ulazeći ovdje u detaljno razmatranje mislim, da spomenuta darovnica u danas poznatoj formi ne može biti autentična. Usporedi li se s hirografom opata Petra, u kojem se katapan Leo spominje u dataciji — dakle ondje gdje se i i mora nalaziti — čini nam se kao da je prema njenom uzoru sastavljena. To dakako još uvijek ne mora značiti da Dalmacija nije uopće »prešla pod vlast« Krešimira IV. Ali, što se stvarno zbililo, utvrdit će se tek tada kad se provede kritička analiza svih isprava iz doba Krešimira IV. Nego, ako već F. stoji na stanovištu da je Krešimir IV »preuzeo vlast nad temom« (120), a da to nije značilo i hrvatsku upravu u dalmatinskim gradovima (121), što je stvarno značila hrvatska vlast u Dalmaciji? Kakva je to bila obaveza za same gradove? Da li se ona doista mogla odražavati samo u tituli rex Dalmatie, koju titulu nose samo neke isprave Krešimira IV? Nedostaje, nadalje, opravdanje, zašto je Bizant upravo 1069 dopustio Krešimiru IV da »preuzme vlast nad temom«, i to u času kad se u njoj pojavljuje katepan koji je inače na čelu važnijih oblasti u carstvu (107). Međutim, postavimo li u sumnju to da je Bizant predao Dalmaciju hrvatskom kralju, a složimo se s F., da sve »do vremena Manojla I Komnena... o neposrednoj vlasti Vizantije u Dalmaciji koja bi se ispoljila u dodeljivanju namesničkog naziva zadarskim priorima ili čak

postavljanjem posebnog namesnika, nema više govora« (104), onda nam ostaje još uvijek mogućnost da promjene u drugoj polovici XI. st. protumačimo i na drugi način. Naime, i sam je autor s pravom vidio u nekim zbivanjima iz prve polovice XI. st. — na pr. akciji Dobronje (99) — težnju gradova za osamostaljenjem. Nije li možda taj proces najzad u drugoj polovici XI. st. napredovao tako da se u Zadru, koji je jedini još imao priora s bizantskom službenom titulom, i ta titula izgubila? Jer su »katepani bili namesnici u velikim i važnim temama sve do sredine XI. veka, a tada je nastupila i za ovu funkciju neka vrsta degradacije« (108).

Govoreći nadalje o častima i titulama, koje su nosili zadarski priori, F. s pravom zastupa mišljenje da te titule nisu odgovarale njihovoj stvarnoj vlasti. No iz takvog zaključka dobivamo prilično blijedu sliku dalmatinske teme: razbijena na samostalno općine koje nemaju više ništa zajedničkog osim ponekad dalekog cara koji dijeli titulu zadarskom prioru — Dalmacija ne sačinjava nikakvu stvarnu upravnu cjelinu. Ako se tvrdi da je »autonomija dalmatinskih gradova bila u XI. veku vrlo široka« (115), onda bismo morali vidjeti u čemu se ona stvarno sastojala, jer je autor pretpostavljao da je početkom toga stoljeća Venecija »lomila« ovu autonomiju. Međutim, nema dokaza da je Zadar tada igrao neku osobitu ulogu (115). Zbivanja g. 1000 nisu za to pitanje mjerodavna, jer je Zadar već prije priznavao mletačku vlast, a to mišljenje ne može potvrditi ni »obećanje koje su 8. februara 1076 god. Splitsani, Trogirani, Zadrani i Biogradani dali Mlečićima...«, jer se »ne vidi iz isprave gde se održao skup na kome je ta odluka doneta« (116). Naprotiv, obećanje ovjerala i potvrđuje splitski nadbiskup, a Splitsani su među gradovima na prvome mjestu (Rački, n. dj., str. 102—3). Iznenaduje zatim autorovo pobijanje opravdane Lenelove sumnje u vrijednost Dandolovih vijesti o predaji Dalmacije i H r v a t s k e mletačkom duždu g. 1082. Ili, ako se to mišljenje brani, valja barem postaviti pitanje po kojem je pravu bizantski car mogao predati duždu i Hrvatsku!

U razdoblje obnove bizantske vlasti na Balkanu za Manojla Komnena (120—150) F. unosi neka nova tumačenja i s obzirom na kronologiju i karakter bizantske vlasti. Posvećuje osobitu pažnju jednom od namjesnika — Rogeriju. Upozorava potpuno opravdano da je dukat u XII. st. po svom teritorijalnom opsegu različit, iako mu točne granice na hrvatskom teritoriju ne može odrediti. No možda bi uz te tvrdnje trebalo istaći još nešto: ako su namjesnici sada nosili titulu *duces Dalmatie et Croatiae* — a istodobno nose tu titulu i mletački duždevi i, u obliku *reges Dalmatie et Croatiae*, Arpadovići — onda se sada radi i o posve novom sadržaju upravne oblasti. Jer bez obzira na to kakva je bila dotad stvarna vlast bizantskih namjesnika, ona dotad nije prelazila granice bizantske Dalmacije. Na osnovu nekih podataka F. zaključuje da su »civilne kompetencije vizantiskog duksa bile mnogostruke« i da je on bio »apelacija u provinciji« (144), što je točno. Pretpostavlja zatim da su vicecomesi bili možda bizantski činovnici (144). Sudeći prema nekim podacima, kompetencija se duksa protezala i na hrvatski teritorij, ali ona prema poznatim podacima ne prelazi okvire kliške županije i neretljanske kneževine. No kako ćemo protumačiti Rajnerijevu ispravu iz 1180 (Smičiklas, CD II, 166—7), u kojoj se Rajnerije okružuje gotovo svim županima u Hrvatskoj, ako je smatramo autentičnom? Budući da upravo pomoću nje dobiva nadbiskup pristave za uvod u posjed zemalja sv. Bartola — koje je zemlje kao i Srinjin nepravedno svojatao — ja ne bih ovu ispravu smatrala autentičnom. No autor je dužan i prema njoj zauzeti stav. Stvarnijom i temeljitijom čini.

prema F., tadašnju vlast Bizanta činjenica, da se on oslanjao na »određeni sloj građana, koji uživa gradska prava« (145), pa je bizantska uprava tada imala »svoje klasno obeležje« (146). Utoliko više, što je, ističe F., i namjesnik Rogerije bio hrvatski feudalac (146). Prema tome, »feudalna gospoda, ili bar jedan njihov deo, morala su pretstavljati uporište obnovljene vizantiske vlasti u Dalmaciji i Hrvatskoj i zato imamo pojavu, prvu u carskoj upravi, da na čelo dukata stupa lokalni feudalac u tipično zapadnom vazalnom odnosu prema vizantiskom caru« (153). Da li je moguće na osnovu poznatog materijala izvoditi takve zaključke? Iako se Mihajlo doista morao opirati na neke ljude, to nije mogao biti sloj građana s posebnim pravom. Toma dapače izričito kaže: »Recepta etiam computacione capitum ciuitatis spalatensis, mittebat stipendia omnibus...« (Rački, Thomas archidiaconus: *Historia Salonitana*. 73). Možemo li sa sigurnošću tvrditi da je Rogerije bio feudalac? Tà o njemu znamo jedino to da je bio »Sclavone«! A da je i bio feudalac, ne bi to bilo nimalo odlučno za njegov spor s knezom Nikolom, jer on nije bio određen za to da brani ili zaštićuje splitsku crkvu kao »jaku feudalnu snagu« (146), već da presudi u korist te crkve samo u onom slučaju »si in priuilegio predicte ecclesie constiterit« (T. Smičiklas, CD II, 165) da su prijeporni posjedi njeni. Isto je tako mogao prema carevoj zapovijedi vratiti nadbiskupu samo one zemlje sv. Bartola za koje može Rajnerije »monstrare per chartam aut per bonos testes esse vel fuisse sancti Bartholomei« (T. Smičiklas, II, 165). Zbog toga se i sastavljaju u splitskoj crkvi falsifikati! Na što se prema tome svodi pojam »feudalne gospode«, koja čini oslonac bizantske vlasti? U Hrvatskoj zapadno od Krke izdižu se postepeno nasljedni župani odnosno knezovi i taj dio Hrvatske ne priznaje, čini se, bizantsku vlast. O preostalim županijama, izuzevši kliške, nema podataka. Omiški su knezovi doduše, prema Kinamu, priznali 1165 bizantsku vlast, ali se ona u tom razdoblju neretljanske povijesti nimalo ne osjeća. Knez Nikola sklapa savez s Kotoranima ne obzirajući se na bizantsku vlast (Smičiklas, II 116, g. 1167), a u sporu za Srinjin sudj sam otimaču svojih posjeda. Ako se k tome uzme u obzir činjenica da je od čitave Donje Dalmacije jedino Split sigurno bio u bizantskim rukama, onda je opet jednom titula dux Dalmacije i Hrvatske bila više *pium desiderium* negoli stvarnost. To je potrebno utoliko više isticati, što su preostala dva suverena, koji nose iste titule — mletački dužd i ugarsko-hrvatski kralj — očito imali na tom području od Kvarnera do Neretve više vlasti. Ne znam što autor misli pod »tipično zapadnim feudalnim odnosom« bizantskih namjesnika prema caru (153), ali čini mi se, da prvi i jedini neposredni podatak o odnosu jednog bizantskog namjesnika prema caru nije nimalo neobičan. Osim možda termina *ligius*.

Najzad, u Zaključku (150—53) F. sažima rezultate razmatranja, ali im ponegdje daje drugačije obojenje nego što bismo to prema njegovim vlastitim rezultatima očekivali. Iznenaduje, naime, kakvo značenje daje ovdje mletačkoj vlasti na Jadranu od X. st. dalje. Tvrdi ovo: »U XI veku su se mletački interesi uglavnom poklapali sa vizantiskim, neprijateljskih sukoba između Mletaka i Carigrada nije bilo. Vizantiski uticaj u Dalmaciji mogao je, prema tome, da bude još relativno vrlo snažan i, makoliko bilo teško to utvrditi, ima elemenata koji govore da je vizantiska sila na Jadranu, kojim se dominiralo flotom, ponekad bila donekle odraz mletačke sile i snage na tom istom moru. Zanimljivo je, naime, da je Vizantija potpuno digla ruke od svog bivšeg poseda u Dalmaciji, s izuzetkom vrlo kratkog perioda u XII veku, koji ima karakter epizode, nakon posljednjeg pokušaja mletačke saradnje sa Vizantijom 1112 god.« (152). Zar se doista može i smije gledati odnose na Jadranu u XI. i

XII. st. samo iz bizantsko-mletačke perspektive? Nije li sam autor tvrdio da je Dalmacija »prešla pod vlast« Krešimira IV? Može li se taj treći faktor uopće mimoći? Ta privilegija koje u nekom obliku dobivaju dalmatinski gradovi od Arpadovića jasno pokazuju da su oni nad njima stekli početkom XII. st. suverenitet, koji je Venecija još u XIV. st. morala uzimati u obzir (T. Smičiklas, C. D. VIII, 293, 1311).

Uostalom, dalmatinski su gradovi imali u osnovnim linijama isti samostalni razvitak koji je karakterističan za gradove na Mediteranu uopće. Oni su u stoljetnom razvoju od biskupskih centara postali više manje samostalne komune s vlastitim činovnicima. Upravo je to bio, prema mom uvjerenju, jedan od osnovnih razloga zašto je bizantska uprava ostala ne samo na površini, već je bila ograničena i na sam centar teme. Bez isticanja ovih važnih elemenata, koji su najozbiljnije kočili Bizant u njegovu nastojanju da i Dalmaciju učini svojom pravom temom, razvoj se ove oblasti jedva može razumjeti. Čini se, prema tome, da se na povijesti Dalmacije, kao i balkanskih zemalja uopće, na poseban način odrazio njen položaj između Istoka i Zapada. Ako bismo željeli dati prednost jednom od tih utjecaja, onda je to nesumnjivo bio zapadni, čak toliko, da je udario osnovni početak razvoju dalmatinskih gradova i učinio bizantsku upravu u njima formalnom. Ona je bila zbog toga tanka ljuska, koja je ne samo napukla, nego i nestala prije nego što je uspjela ojačati. Ostaje najzad samo osamljena jezgra, ne samo nesposobna da okupi svoje nekadašnje dijelove, već da se i sama održi.

Prema svemu što je rečeno lako se može razabrati da je ovom prvom raspravom o bizantskoj upravi u Dalmaciji otvoren niz pitanja i s obzirom na odnos dalmatinskih gradova prema Bizantu i prema Hrvatskoj. Ferlugina je zasluga u tome što je pokazao, gledajući proces s bizantskog stajališta, kakva je ta uprava bila, ili bolje rečeno, kakva je mogla biti. No kako su to prvi koraci — koji su uvijek najteži — dalja će istraživanja na tom problemu izdvojiti i zadržati od njegovih rezultata ono što je najvrednije.

Nada Klaić

PAUL S W E E Z Y, TEORIJA KAPITALISTIČKOG RAZVITKA. NAČELA
MARKSISTIČKE POLITIČKE EKONOMIJE. ZAGREB 1959, str. 401.

Iako je ovaj rad poznatog američkog ekonomiste prvi put objavljen pred skoro 20 godina (1942), njegova aktuelnost nije nimalo smanjena. Naime, S. obrađuje zakone razvitka, stare i nove tendencije, opći trend kretanja kapitalističkog sistema i njegovu naučno vjerojatnu sudbinu. Kao što je vidljivo iz podnaslova, autor ustvari izlaže bitne elemente Marksova učenja o kapitalizmu. Ovo izlaganje, koje je kritičko i kreativno, čini prvi veći dio knjige. Obzirom da pisca osobito zanima sudbina sistema, poglavlja ovog dijela su koncipirana u skladu s ovim osnovnim interesom i nižu se logičkim slijedom od teorije o vrijednosti i višku vrijednosti do razmatranja o akumulaciji, krizama i kroničnoj depresiji.

Već u uvodu podvrgnuta je oštroj kritici jedna od važnih struja ekonomske misli Zapada — subjektivistička teorija vrijednosti, koja forsira ispitivanje odnosa proizvod-potrošač, a zapostavlja društvenu pozadinu razmjene. Kasnije autor pokazuje, da su i novije škole buržoaske političke ekonomije velikim dijelom sterilne, jer pre-

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB